

Дивилась, дивилась

І плакала . .

І заплакала Лілея...

Наступний етап - осмислення мовних засобів створення образності художнього тексту. Реалізації мети сприяють такі завдання й запитання:

- Поміркуйте, які звуки створюють алітерацію й асонанс у цій баладі.

У чому особливості їх вимови?

- Чи виправдана стилістично наявність тавтології?

- Які слова точно й образно передають стан Лілеї? Визначте, які зі слів ужито в переносному значенні.

- Чи традиційно представлена Т.Шевченком символіка кольороназв?

- Уявіть себе художником, якому треба намалювати кольорову ілюстрацію до твору. Які фарби ви використасте? Обґрунтуйте свій вибір.

- Який відомий вам живописний твір міг би стати ілюстрацією до балади? Поясніть, що об'єднує ці твори.

- Який відомий вам музичний твір міг би стати акомпанементом для балади? Що їх об'єднує? (Учням пропонується послухати народну пісню "Лілея", висловити свої враження). Який художній ефект досягається завдяки використанню великої кількості дієслів у тексті? Обґрунтуйте свою точку зору.

- Чи відчутна в творі фольклорна основа? Доведіть свою думку.

Здійснивши таку роботу, учні мають можливість якісніше відпрацьовувати навички виразного читання художнього тексту. Учитель допомагає умотивувати особливості інтонації (логічний наголос, паузи, темп читання, гнучкість, висота, тембр голосу).

Означені вище підходи до навчання старшокласників рецептивних видів мовленнєвої діяльності, на нашу думку, сприятимуть розвитку в учнів системи комунікативних умінь, формуванню комунікативної компетенції.

Література

1. Джидарьян И.А. О месте потребностей, эмоций и чувств в мотивации личности. - М., 1974, С. 148
2. Колосницына Г.В. Пути оптимального построения и оформления учебного аудиотекста (на материале рус. яз. как иностранного). - М.: Из-во Моск. ун-та, 1980. - С.13.
3. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник / Кол. авторів під керівн. С.Ю.Ніколаєвої. - К.: Ленвіт, 1999. - 320 с.
4. Пентилюк та ін., 2000, с. 24.
5. Рубинштейн. Общая психология. - М., 1946.

К.А. Качайло, доцент, канд. філол. наук

Іменники з конфіксами за-...-ок в українській мові

Український кофікс за- ... -ок по ... формуватися, очевидно, у XVI столітті. Про це свідчить наявність у писемних пам'ятках цього періоду дериватів, у морфемній будові яких виокремлюються елементи за- та -ок. Наприклад: Клиноватои нивы границу положили есми уверхъ подле малой долины и замежожъ малой нивки, которая посполита с Клиноватою (1507

АрхЮЗР I/ VI 9) "смуга землі або місце за межею"; При *заст Ђнку* Сары Жидовки, надъ болотомъ Цетынскимъ, моркговъ 26 подлыхъ – приняи Томашъ (1563 КартТимч) "поселення за дуже густим лісом (за стіною лісу)"; зезнава(ли) и(ж) е(м) в(з) А(л) ... воли два (и) коро(в) три ... ранту(х) еды(н) *заголо(в)кы* (1576 АО 55) "подушка або перина (довгий мішок, наповнений пухом або дрібним пір'ям), що кладеться під голову, коли лягають спати"; а другою стороною домъ купецкого стоить къ *заулку* непрохожому, против дому (1581 КартТимч) "вуличка без виходу, забувень".

Перша частина конфікса походить із давнього прийменника *за*, який виражав просторові відношення та вказував напрям дії або межову лінію, наприклад: я Любарть Кгедминович ... записаль есми и даль село свое Рожисче ... соборной церкви у Луцку. ... погонь отъ Песчаньки бродку ... Бродницею берегъ леса подь Белую гору, Стыромъ, *за монастырь* Дубинский (1322 АрхЮЗР I/ VI 1-2) которьи то граныщи и *за рику*, так же копци и грунтъ Карпа Мыкулинского потверждаемъ (1430 ССУМ I 369); И мы пытали пани Михайловоє, по чомоубы она оу поущоу *за рекау* оуєждчала (1478 ССУМ I 370).

Похідні *замежокъ*, *заст Ђнокъ*, *заголовокъ* та *заулокъ* утворилися на ґрунті прийменниково-відмінкових форм *за межею*, *за ст Ђною*, *за головою* та *за улицею*. При чому спочатку мала місце суфіксація: *за межею + окъ* – *замежокъ*, *за улицею + окъ* – *заулокъ* (з усіченням суфікса *-иц-*).

У процесі розвитку української мови співвіднесеність описуваних новотворів із прийменниково-відмінковими формами поступилася місцем співвіднесеності їх з іменниками, що призвело до перерозкладу в словотвірній структурі цих і подібних їм дериватів та до виникнення нової складної морфемі: конфікса *за-...-ок*. Наприклад: *межа* – *за-меж-окъ*, *голова* – *за-голов-окъ*, *ст Ђна* – *за-ст Ђн-окъ* і т.д. О.Г.Давидова і В.О.Шадура структури *задвірок* та *закапелок* кваліфікують як префіксальні похідні [Давидова, Шадура 1976: 112]. Проте, за нашими матеріалами, *заворокъ* (XVIII КартТимч) "частина двору, що знаходиться позаду хати" є похідним від *двір* "огорожена парканом місцевість біля хати", а не від *дворок* "невеликий двір", про що свідчить семантика даних слів. Аналогічно утворилося й слово *закапелок* (1861 Закр 331) "сховок, невеличке місце поза чим-небудь". Твірною основою у цьому випадку був скоріше іменник *капели* "приміщення, де продавалося та зберігалось вино", а не *капелок*. Здається, в українській мові такого іменника немає взагалі. Первісним значенням похідного *закапелок*, очевидно, було "сховок, невеличке місце поза приміщенням, де продавалося та зберігалось вино", а з часом значення деривата розширилося і конкретизація поступилася місцем узагальнення "... поза чим-небудь". Певно, структури *заворокъ* та *закапелок* утворилися за допомогою суфікса *-ок* на базі прийменниково-відмінкових форм *за двором* та *за капелиєм*, а пізніше стали семантично співвідноситися із іменниками у називному відмінку, що спричинило виокремлення у морфемній будові похідних нового дериваційного засобу *за-...-ок*. Пізніше цей формант став дуже продуктивним в українській мові

Загальне словотвірне значення цього типу полягає у називанні предметів, явищ, місць, які знаходяться позаду того, або відбуваються після того, що визначено твірною основою.

Починаючи з XVI і впродовж наступних століть в українській мові сформувалися такі лексико-семантичні групи іменників із конфіксом за...-ок:

I. Назви місць, що знаходяться позаду або на задній стороні того, що названо мотивуючим словом: крім слів *замежокъ*, *застѣнокъ*, *заулокъ* наявні такі, як: *запічок* (1683 УкрЛ 338) "місце, за пічку для домашніх предметів, а взимку для снання", пор. *запйицок* діал. (ГорбачРоманів 46) "те ж, що й запічок" (*пйиц* або *пйец* "піч": наявний вплив польської – *pjes*); *задворокъ* (1713 КартТимч) "задня частина двору"; *зауток* (1860 Б-Н 145) "сховок, затишна місцина"; *захаолокъ* (148) "місце за горбом" (*хаоль* "горб, височина"); *закамарок* (144) "відділення в коморі, шафі, скрині" (*камара* – *кам(е)ра* "шафа, комора"). пор. *закомірок* (Чаб II 37) "обгороджене місце за коморою"; *затишокъ* (1862 Осн/5 34) "захист, огорожа з гілля або очерету для того, щоб не згас вогонь", пор. *затишок* "яма, обтикана сосновим гіллям, у яку ховався мисливець під час полювання на тетеруків" [Аркушин: 183]; *закрайок* (Гр II 54) "край чогось або місце, яке знаходиться зразу після чогось"; *закосок* (53) "невелика підводна піщана відмілина, яка йде від берега до центру ріки"; *зарінок* (90) "берег річки, прибережні ділянки землі покриті рінню або пасовисько на березі ріки" (*рина* "дрібні камінці, відшліфовані водою"); *засінок* (95) "загородка біля сіней, перед сіньми"; *засторонок* (102) "відгороджене бокове відділення у клуні або кімнаті"; *заісок* (1886 Ж 254) "край лісу, узліся"; *заселок* (269) "місце за селом"; *закалабок* (Яв 245) "невелика комірчина, запічок", пор. *прикалабок* (Ж 746) "невелике приміщення, прибудоване до великого, комірчина" (походять, очевидно, від *колиба* "курінь", пор. *халупа* "тимчасова непевна будівля" (ЕСУМ II 345)).

Особливе місце у цій лексико-словотвірній групі посідають географічні назви: *Замлинок* (СГУ 205) "ручай басейну Случі, права притока Горині, Прип'яті, Дніпра"; *Зарічок* (207) "річки: ліва притока Росі, права притока Дніпра"; *Заставок* (ГСт 134) "став басейну Стиру"; *Застирок* (134) "рукав басейну Стиру".

II. Назви предметів, що знаходяться позаду того, що названо мотивуючим словом: крім описаного вище слова *заголовокъ* (1575 АО 55), *затылокъ* (1606 КартТимч) "задня частина, чи сторона чогось", пор. *затилок* (Сизько 35) "дерев'яна планка з дірками на краях, яка надягалася ззаду й спереду дерев'яного воза на полудрабки"; *запоясокъ* (XVIII КартТимч) "фартух"; *загривокъ* (1855 СМН 124) "хліб, який виріс на ниві полоскою вище від іншого", пор. *загривок* (Умс 251) "карк, те, що знаходиться на потилиці"; *застрішокъ* (1860 Б-Н 147) "край покрівлі"; *заколінок* (1886 Ж 250) "спеціальний предмет, який прилаштовують за коліном (у медицині валок)"; *закоренок* (250) "частина стовбура дерева, що розташована коло кореня"; *завісок* (Гр II 19) "залізний брусок у возі прибитий за віссю для того, щоб колесо не терло плеча, на якому стоїть ящик воза"; *загвіздок* (26) "кілочок

або цвях, який заважає кінцю палиці пройти назад з отвору"; *заріжок* (89) "останній кусок шкіри, що знаходиться перед рогами"; *засобок* (99) "задня частина сорочки або зборки на спині кожуха вверх від талії" (утворене від себе (зворотний займенник) у орудному відмінку: *за собою*); *заденок* (Мельн 79) "задня сторона ящика на возі"; *закрилок* (И 235) "спеціальний пристрій у літака, що знаходиться позаду крила"; *зарукавок* (Елек 62) "злучник, муфта, рукав"; *задорожок* (ГорбачРоманів 46) "частина ниви з польовою дорогою".

III. Найменування частин людського тіла, які знаходяться за тим, що названо твірною іменниковою основою: *затьлок* (1606 КартТимч) "задня частина голови, потилиця"; *зашийок* (XVIII ІКІС) "сторона шиї ззаду"; *зап'яток* (Гр II 87) "задня сторона п'ятки в нозі або закаблук у взутті"; *зап'ясток* (ПТ 186) "частина руки, що з'єднує п'ясть (долоню) з ліктем або пов'язка чи прикраса на цьому місці"; *залічок* (ДзПА 146) "шока людини, частина обличчя від вилиці до нижньої щелепи", пор. *залечок* (Корз 120) "внутрішня сторона шоки" (лице "шока").

IV. Назви рослин, які за деякими ознаками подібні до тих, що називає твірна основа: *Закомелок* (1879 Павл 259) "рослина із виду камелій"; *Завойок* (1886 Ж 236) "лілія лісова"; *завербок* (О I 261) "червона верба".

До описуваного словотвірного типу належать похідні, які у лінгвістиці мають назву "багатоструктурні" [Тихонов 1970, 83]. Це такі, що мають кілька твірних основ і відповідно структурні варіанти, які відрізняються один від одного способами словотворення. Наприклад: *зарібок* (Гр II 89) "риба, яку випустили у воду для розмноження"; *заводок* (УРС/1926 240) "затока"; *загніток* (244) "особа, яка переживає нещастя (несе тягар біди якоїсь)"; *заглемездок* (244) "предмет, який зроблено неохайно" (*глемезд* діал. "щось негарне, неохайне"); *заморозок* (267) "явище природи, яке відбувається внаслідок короточасних морозів". Подані деривати є конфіксальними, коли мотивуються іменниками: *риба, вода, гніт, глемезд, мороз*, і суфіксальними, коли мотивуються дієсловами: *зарібити, заводити, загнітити, заглемездити, заморозити*, одночасно. Отже, наведені новотвори є полімотивованими.

Наявна ще одна структура із конфіксом *за-...-ок*, яка називає явище, що відбувається за певний проміжок часу, названий твірною основою: *заліток* (Гр II 60) "літній випас худоби".

Конфіксальні структури із *за-...-ок* почали творитися в мові, починаючи з XVI століття, з часом кількість таких похідних збільшувалась. Нині це досить продуктивний словотвірний тип в українській мові. В основному модель поширена серед назв неістот, а назви істот представлені одиничними прикладами: *зарібок, загніток*. Найчисленнішою у кількісному відношенні є лексико-словотвірна група назв місць, що знаходяться позаду або на задній стороні того, що названо твірною основою. Мотивуються описані деривати, як правило, іменниками, проте є і відзайменникове утворення: *засобок* (Гр II 99) "задня частина сорочки або зборки на спині кожуха вверх від талії" (від *за собою*).

Література

Аркушин Г.Л. Мисливська лексика західнополіського говору (Матеріали до "Лексичного атласу української мови") // Дослідження з української діалектології. – К., 1991. – С. 181-225.

Давидова О.Г., Шадура В.О. Іменникові префіксальні утворення в полтавських говорах. // Питання словотвору і граматичної структури української мови. – Дніпропетровськ, 1976. – С. 106-115.

Тихонов А.Н. Множественность словообразовательной структуры слова в русском языке. // РЯШ. – 1970. – № 4. – С. 83-88.

Список скорочень джерел

- АО Акти села Одрехови. Відп. Ред. Л.Л.Гумецька. – К., 1965. – 190 с.
- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. – К., 1859-1914. – Ч. 1-8.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. В.В.Німчука. – К., 1966. – 421с.
- ГорбачРо Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с.Романів Львівської обл. – Мюнхен, 1965. – 103 с.
- манів
- Гр Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Киевская старина". Упорядкував з дод. власного матеріалу Б.Грінченко. Т. 1-4. – К., 1907-1909.
- ДзПА Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. – К., 1984. – 308 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови. – Т. 1-3. – К., 1982-1989.
- Ж Желеховский Е. Малорусско-німецкий словарь. – Т. 1-2. – Львів, 1886. – 1117с.
- Закр Закревській Н.В. Старосвѣтскій бандуриста. Словарь малороссійскихъ идіомовъ. – М., 1861. – С. 247-628.
- И Украинско-русский словарь. Под. ред. В.С.Ильина. – К., 1971. – 1064 с.
- ІКІС Індекс картотеки словника української мови XVI-першої половини XVIIст. Зберігається в інституті українознавства ім.І.Крип'якевича АН України в м. Львові.
- Карт Картотека до історичного словника українського язика. Укл. Є.Тимченко. Зберігається в інституті українознавства ім.І.Крип'якевича АН України в м. Львові.
- Тимч
- Корз Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. К., 1987. – С. 62-267.
- Мельн Мельничук О.С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області)//Лексикографічний бюлетень Вип. 2. – К., 1952. – С. 67-99.
- О Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Ч. 1-2. К., 1984.
- Осн Словнички журналу "Основа", що виходив у 1861-1862рр.

ПТ	Словник природничої термінології. – К., 1927. 262 с.
СГУ	Словник гідронімів України. Гол. ред. К.К.Цілуйко. – К., 1979. – 780 с.
Сизько	<i>Сизько А.Т.</i> Словник діалектної лексики говірок сіл південносхідної Полтавщини. Дніпропетровськ, 1990. – 100 с.
СМН	<i>Афанасьевъ-Чужбинскій И.</i> Словарь малорусскаго нарѣчя. – К., 1855. – 176 с.
ССУМ	Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. Т. 1-2. – К., 1977-1978. – 630., 591 с.
УкрЛІ	Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – 606 с.
УмС	<i>Уманець М.І., Спілка А.</i> Словарь російсько-український. – К., 1925. – 1149 с.
УРС/1926	Українсько-російський словник. А.Ніковський. – К., 1926. – 864 с.
Чаб	<i>Чабаненко В.А.</i> Словник говірок нижньої Наддніпрянщини. Т. 1-4. – Запоріжжя, 1992-1994.
Яв	<i>Яворницький Д.І.</i> Словник української мови. Т. 1. – Катеринослав, 1920. – 412 с.

Ж.В. Колоїз, доцент, канд. філол. наук

Відфраземні деривати в словотвірній системі української мови

У словотвірній системі української мови має місце деривація, будівельним матеріалом якої виступають фраземи.

Для позначення дериваційних процесів, пов'язаних із творенням слів на базі одиниць фразеологічного рівня, науковці послуговуються такими термінами, як фразеологічна деривація (І.Чернишова), еліптизація (Г.Удовиченко, Н.Неровня, М.Демський), відфраземне словотворення (М.Алефіренко). Останній, на нашу думку, є найбільш прийнятним, оскільки досить прозоро відбиває суть названих дериваційних процесів: словотвірною базою похідного слова є фразема, семантика й структура якої мотивує значення деривата. Термін “фразеологічна деривація” логічно пов'язується з творенням одиниць фразеологічного рівня (фразеотворенням), тоді як термін “еліптизація” позначає, очевидно, один із різновидів відфраземного словотворення.

При розгляді відфраземного словотворення привертає увагу насамперед його мотиваційна база, бо перш ніж фразеологічна одиниця сама стала дериваційною базою для нового слова, вона пройшла свій шлях розвитку:

слово → синтаксичне словосполучення → фразеологізм → слово.

Так, скажімо, лексема *жовторотий*, що є характеризуючою ознакою маленьких істот (птахів), отримує здатність сполучатися зі словами *пташеня*, *курча* → *жовтороте пташеня*, *жовтороте курча*; унаслідок